

СТРИКО-ДОЛГАЧ

Судбина каткада ћудљиво воли да се нашали над јадним људима.

У једној влажној хелији на сводове мемљива Куршумли хана у Скопљу, у којој је баш за младости под Турцима тамновао, бејаше затворен тек помиловани на двадесет година робије стравични војвода Јован Долгач. У оковима, за које му се све чини да их је још једном носио, жут и испијен у лицу, опуштених дугих бркова и зарозана појаса који немаше на чем да се држи, ова дуга црномањаста прилика, циновски некад израсла а донкихотовски сад осушена, прибираше последњу снагу да разбије ужасну чаму која га беше спопала, и одгонетне себи зашто је овде, кад је сад *српско* и кад он није никад друго хтео бити него добар Србин. Довели су га и затворили. Није му то само по себи ни чудно ни тешко, јер тамнице су за људе. Као таква, тамница му није кућа необична. Али су га јади притисли због нечега другога. Сви су му рекли да је крив, да је погазио законе и да је правично осуђен на смрт, но после помилован само да се не би насмејали Турци и Бугари. Па га довели баш овде, камо су га и Турци доводили. И још неизвидана од рана које је добио на Куманову и Криволаку. Зашто? Он то није могао да разуме. Зато је љутито одбио пријатеље лекаре да га лече и све богате градске понуде. Боље је да овако скапље, кад се иначе све померило са свога места. Није се нимало обрадовао ни помиловању које му је поклањало живот. Кад су му у почетку светскога рата саопштили позив од војводе Вука и понудили слободу, он је под притиском исте забуне плануо и громко подвикнуо управнику затвора и послатом официру:

– Не сакам: тука ћа умрам како робијаш?... Што думате вије?... За турскијо рачун да истепав толкомина Турци, пак би ми казали једно ејвала. А улови љуђе што направиле со мене?... Не, тука ћа псојисам, да се знаје оти Долгач во српско умре во апсана!...

Причали су му и говоре о нечијој правди и његовој кривди. Али то не може бити тачно. Није он крив, но су људи или рђави, или погрешно ствари схватају. Вековни, стари снови су испуњени. А он, Долгач, усташ и војвода, који је проливао само непријатељску крв, турску и бугарску, зар он да буде посрамљен и осуђен као преступник?... Шта би ово?... Није ваљда он памећу померио, те да не зна шта је све учинио откада је испред Прве армије ступио на Козјак? Па зар зато да га осуде и затворе овде, у катилску ћелију, маховином покривена, а мемлом варосана Куршумли хана?... Свакојака се чуда, види се, догађају. Стога се он прибра, седе на подерану сламњачу и поче по глави да прелистава скорашњу прошлост.

... На положајима испред Младога Нагоричина борба бејаше мало притихла. Стога војвода Вук заповеди четницима да пређу у оближње заклоне и прихвате се јела, а у плитким рововима остави њега, Јована Долгача, са његовим сељацима. Све друге војводе имаху под собом праве четнике. Изузетак су чинили само према њему: довели му побуњене кумановске сељаке и цикто два четника, једнога учитеља и једнога трговачкога путника, неком случајношћу, оба из Призрена. Да, само „даскала“, „ађента“ и сељаке. Јер су нашли да је он за њих најпогоднији заповедник: крупан и стравичан, а хладан као стена под снежаником. Готово му то и гођаше. Четници су ћудљиви и често својевољни, док су сељаци послушни као овце, јер се боје и, што је за њега, Долгача, најважније, изузетно им понекад никако није довољно крви. А таква жудња испуњаваше и сву његову душу. За друго нити је знао, нити осећао. Столетње патње наслагале су у његову срцу

безумно голему жуд за одмаздом, као што су планине некад слагале стене и литице. Он је знао само за једно: Турчин и Бугарин су крвни непријатељи. Његова је душа имала свега један покрет – обојицу убијати кад год је то могућно. То је био једини смисао његова живота од онога тренутка кад је напустио своје село Кошино, убивши својега бега што га је нагнао да му по други пут донесе воде с извора, говорећи му да је прва мутна, иако је и она одатле захићена. Бугаре је такође морао мрзети, јер су камом почели бугарити његово родно Прилепско поље, а њега осудили на смрт само зато што је остао Србин...

У рову се поређали сељаци. До њих је он на крајњем левом крилу. Налактио се уз наслон, па као да предосећа велико крвопролиће чувене битке која ће сутра отпочети. Запалио је цигарету и кроз њен дим васкрсао успомену на свој први одметнички покушај. Живо се тада сетио тога. Са свега шест другова он је том приликом хајдучки пресрео турски караван на путу из Кичева за Крушево. Од двадесет и пет људи похватио је и повезао двадесет и четири. Један је само успео покушати да бежи. Његов га је метак из Грахова карабина на триста корака нагнао да опет причека у локви крви. Па онда отпочео... Усташи су пребледели видевши какве он живце има... Да, био је диван целат... Учинило му се да су му свих пет стотина година дали овлашћење за ту незгодну дужност. Без сумње други се не би примио. Јер је усташима наредио да му и оборенога донесу. Био је жив, да би отишао за осталима. Случајно му се тад десио при руци један олакши маљ, налик на нацак... При овој, успомени – он се добро сећа на размишљања у нагоричанском рову – заиграо му је десни брк. Осмехнуо се и готово нежно погледао своје „маљче“, које од тада при покретима није остављао колико ни комитски нож. С не мање љубави обазрео се он на своје сељаке, које гледаше у визији како пале беговске куле по чивлуцима и весело му доводе сеоске пољаке, ћаје и сејмене, да ти дојучерањи необуздани нахијски диздари

виде како злочин из прошлости повлачи одмазду. Груди му је напунио крвави пркос, а нос му почела штипати воњ на свежу људску крв као на јави. Његово је биће као тек тога тренутка постало цело, заокругљено, такво као што га наслеђе и прилике дадоше његовој Маћедонији. Беше у положају рибе коју су убрзо поново пустили у воду. Своја два четника послао је на стражу, обојицу на једно место, да се „даскало“ и „ађенто“ не би љутили један на другог, а сељаке за ту ствар није хтео употребљавати. Није за њих стража. А тад се окренуо лево од себе. Ту лежаху два четника, до њега Милош Костић, а нешто даље неки... ах, да!... јест, баш он: Хасан Мостарац. Беше му их само за тај тренутак одредио Вук за одржавање веза са њиме. Боже, како га је тад спопао неки бес, да се умало није и огрешио и осрамотио. Но, ко зна? Може бити да је баш погрешно што није извршио оно што је мислио да треба да учини. Тек он се шапатам окренуо Костићу:

– Господин-Петрово дете – рекао је Милошу, којега је тако из милоште увек звао из пажње према његову врло извесном оцу Петру Костићу из Призрена: – вистина ли је тој твој другар – Хасан?

– Заиста, стрико-Јоване! – одговорио је Костић, гледајући га својим дивним плавим очима.

– Мајката!... Хасан!... Турчин?...

– Хасан, само не Турчин, стрико.

– Што?... Неје Турчин?... Не прашам јас за тој. Несам улав... Туку речи истина: Хасан ли је?

– Хасан, стрико. Али Србин као ја и ти!

– Исполајеме, дори до сега како јас – не, а од сега...

– Херцеговац – поче Милош с поносом да уверава: – Србин муслиманске вере...

– Враг, ђавол, туку Србин не!... Печи го, вари го со масло, со сало ако сакаш: пак Турчин!

– Грешиш, стрико-Јоване; он је врло добар Србин. Ето, дошао добровољно, бије се с низамима јуначки, мрзи Швабе као и ми – бољи је Србин од мене!

– Мајката, што диво збориш!... Кој те научи а?... Во Призрен тој неси научил... Хе!... Хасан и Србин не бива на овој свет, а на тој може. Тамо Господ со његова сила ако направи нешто... Уште од памет несам излезен!... Туку остави тија палаври: Турчин је Турчин, а Хасан – олсун од Босна, од Ерцеговина, од Белград ако сакаш – Србин никој пат не бидује. Те се бијо со Турците, ће јаде свинско, ће пије вино, али турска душа ће ја носи како грбавец своја грба. Малечек си ти уште, па не знајеш. Тој нивнијо... знајеш, де... Мухамет... салте ако те једнош фане за рака, више човек нема да станаш... Ех, без крсто на чело нема Србин!... Туку ти се мола за једно: оди одовде. Остави го другарина. Оди си! Душа ми изгоре. Внутрина ме пече како да је огањ тука наложен. Крв залегла во очи. Пијет, пуста, како змија. Ах, ћа изгорам, ако не отепам некој Турчин, ама сега на овија декико! Сега, сега!... Оди одовде! Пусто, што арно ћа сторим. Снагата ће ми се смири. Ћа дојдем на место, у кундак. Оди одовде! Имаш ли рисјанска душа? Брго, Хасан, Хусејин, од Босна, од враг нека је – Турчин је!... Пхи! Жалиш го Турчина! А не жалиш мене!... Аман, бре Господин-Петрово дете, душа ми изгоре за малце турска крв!

Тако је он узалудно преклињао Милоша Костића. Пред вече је Хасан доживео један срећан узмах. Вук га за то пред свима похвали. Четници који су знали Долгачеву бољку, никад неизлечену, осмехнули су се пут њега, али он би опет вребао згодну прилику, пошто је Хасан ипак за њега Турчин, да овај неким заносом, очију пуних суза, гледајући пут давно жељена југа, не изустуи:

– Ништа; стрико-Долгач!...

... По свршеној бици четници преноћише у Рамановцима, и спремаху се за даља наступања. У бегову конаку, наспред великога и неугледнога равничкога села, бејаху на окупу све војводе осим њега, Долгача. Као и увек он се није дуго спремао, нити је много о чети имао бринути. Сишао је у двориште и испред куле заказао збор својој

неугледној гомили с искрпљеним кабаницама. Али је довео тамо и шест јуче заробљених заптија са гласитим чаушем, зулумћаром. Вук то није знао, те беше наредио да се сачувају и после као ратни заробљеници упуте у позадину. Но за сељачкога војводу то није важило. Сасвим искрено. Јер он није никад хтео бити непослушан... Само заповести да се поштеди Турчин или Бугарин – за њега нису пријањале. За такве ствари његове су се уши на време као удешене справе саме затварале. Други нека штеде ако су луди или кукавице, а он – он ће да врши своју дужност, што ће свако *йамеџан* одобрити. *Исиолајеме*, Турчина, поштедити?!... Напротив, посадио их на ледину онако како је до јуче радио чауш са сељацима, кад је његов колац, а не обична мачуга утеривала кроз утруђену снагу у тврдокорну душу тежачку потребну исправност према царевини. Баш тако. Посадио их на зелени троскот, па шеће око њих и звиждуће. Сељаци су се били награкали као да хоће да испитају чврстину својих живаца. Као да је њихов нос заголицала мрсна крв. И он се зауставио, па као громовник кликнуо, чега се добро сећа:

– Даскало и ађенто, напред! – рекао им је готово с презиром: – вије сте учени љуђе и со тенка како месечина душа: одите си од тука зад кула!...

Учитељ је, наравно, пребледео, јер се сетио шта ће бити. Али је опет тргао друга „ађента“, скрајнуо се иза бегове куле и јамачно искрено захвалио судбини на тој услузи. А он, Долгач? Он је погледао своје сељаке:

– Е?... Мије селани сме, исполајеме, со тврда душа: речите што да прајиме со овије сејмени?

Но за чудо сељаци се збунеше. Њихова душа задрхта. Оно и они воле крв, али да је неко пролива онако, одмах и без питања. Брзо и да се не види ко је узимље на душу. Овако је врло језовито, јер, јер човек је за њих опет човек, и кад је сејменин и чауш зулумћар. Јест, онај чауш је био страхотан, нема ствари коју није учинио. Убијао, отимао, злостављао, по целу ноћ пио, а невесте му и девојке

водиле оро. И грђе од тога. Наочиглед људи он је издвајао по какву лепшу невесту и, водећи је у вајат, наручивао свекрви да му смлачи воду за купање да би све по турском било... Покрај свега тога, он је сад, овако седећи свезан на ледини, за њих човек. Словенска мекота разлила се по сељачким душама. Они осетише брзо и непосредно сву величину светиње човечјега живота. Као да им се учини како ниједан човек нема овлашћења да буде судија кад се деле живот и смрт. Мрачно и жалостивно су погледали на њега и на посађене заробљенике. И ћутали као студено камење. А њему су опет заиграли бркови и рашириле се ноздрве. Грмнуо је:

– Реч ви ја сакам!

– Ти што ће речеш...

– Јас што ћа речам и ћа направим, селанец будала, туку вије... вије?...

– Ми што знамо! – одговорио је сељак тихо, готово ропски.

– А тије што су знали, а?... Пет стотини години тепали, арали, срамотили и свекако зло направили, хе-хе, нивни зулуми а наши јадои калем не може да земе!... Ето, тој су тије знали, бре стока селанска!...

– Како ће речеш, господине војводо...

– Како ћа речам? Како ми срце повела. Како ми душа изгоре за турска крв!... Тије тепали, и јас ћа тепама. Тије пили рисјанска крв, и јас нивна сакам да пијем. На свадба не појдовме, а во рат. Мој Господ тако повела... Не, Долгач го нема ваше срце. Србин је тој. Внук од краља Марко. Не го љути и не го задевај. Не сакаш тако – чекај! Ће ти је испије крв со лезет како тутун да трза... Е, баби селански: марш зад кућа, магариња торбешка!...

После неколико тренутака до главне одаје допрла је потмула и злокобна лупњава. Војвода Вук жустро скочио к чардаку да види шта је, готов да прасне као некад Карађорђе. Али га на прагу задржао Бабунски, жут у лицу и беспомоћна изгледа, а светачких очију као праведник:

– Пст!... Назад, боље ће ти бити... Сељачки војвода *крайши дрва*. Пст!...

Он се тад само осмехнуо на овај шапат азотскога војводе и значајно махнуо главом: Вук је опет имао срећу да не мери свој закон са његовим... Зашто је он стрико-Долгач?!...

... Чете су наишле на Вардар. Чим га је угледао, као да се наново родио. О, нико му се није тако обрадовао као он, Долгач. Мила, дивно опевана и у напорима запамћена река, преко које се толико пута кришом ноћу пребацивао, пружи му нов полет. Он и сад верује како му је кроз тајанствен свој шум изазовно шапнула о значају насталих догађаја, који у векове само по једанпут долазе, да би се извршила она правда коју он носи измалена у души. Гле, овај стари Вардар, као да му је крикнуо том приликом да потрчи, да не дангуби. Настао је лов, а зверка плаховито бежи, вешто крије своје трагове, има по гудурама згодне јазбине. Не могу их наћи ови што долазе са севера. Нису још вични. Потечи, Долгачу, јер је вековима очекивано твоје срце и твоји живци!

Ко се могао на ово не одазвати и не помислити како је, исполајеме, само то истина, а све друго лаж и ништарија?... Стога је одмах распустио све кумановске сељаке, задржавши само „даскала“ и „ађента“. Не беху му више по вољи пчињски сељаци. Меки су. Нису оно што даје десна страна класичне реке. Ваља да тражи такве, какве је навикао по Поречју и Малој Реци. То је Маћедонија, тамо су мужанска срца, онде су осветници!... На путу ка Кичеву и Гостивару накупио је повољнију дружину и узео самосталнији став. Па појурио у крчевину ратнога пута војсци и својој жуђеној наслади. Издао најстрожије заповести. Нико његов није смео пљачкати, а још мање погледати на жене. Сва им дужност беше да хватају чувене зулумћаре и да их доводе к њему. Он их по имену беше обележио.

Преноћивши у Врапчишту, он је изјутра изишао да види и суди похватане. Извели му два Арнаутина, једнога из

Врапчишта, а другога из Зајаса. „Даскало“ и „ађенто“ морали су се опет удаљити. А он се окренуо Врапчиштанцу:

– Али ме познаваш, море Арнаут?

– Долгача секој познава...

– Арно, само сега да кажеш све што си направил, туку без лаги!

– Све што сакаш! – одговори Арнаутин без страха и с поносом, јер виде да је наишао на истоветњака.

– А си отепал много рисјани?

– У, капудан: калем не може есапо да напраи!...

– Убаво, а си крал?

– Су’ крал...

– Пљачкал?

– А-а, су’ пљачкал по села, по патишта, свегде...

– Уште?

– Не ме прашај, а знај што свекаква лошотиња имам правена на каурите...

– Демек, насладио си твоја турска душа?

– У, како баклава да јадов салте!...

– Ама, вистина?

– Жи’ ми вера, капудан!...

– Е, арно. Да не ти је жал, море Арнаут, оти голем тевтер имаш. Со толки грехови не можеш кај Господ. Треба малце да ји реситиме. Чист да одиш на небо, како да си хиљаду години земал авдес. Ћа те испратим право у ценет. Тамо су поубави моми од наши немијени селанки по Горња Река... Еј, Дане бре, маљчето ми го донеси! Овијо ага сакам без грехови да го испратам кај његов светец!...

По обичају му бркови опет заиграли и крв налила очи. Али он као да је савладао себе, па чисто пријатељски погледао несрећнога хвалишу. У том погледу као да је била његова срдачна захвалност што му несрећник пружа храну за његово тврдо уверење да је на правом путу и што ће насладити кроз векове мржњом пуњено срце. Али уместо да одмах изврши што је наумио, он је наредио да му доведу и Зајашанина, скромна, уплашена и по свима изгледима добра човека. Смејући се Долгач га упитао:

- А ти бре, а си лош човек?
- Бог да брани, господине!
- На рисјани неси ништо лошо направил?
- Несу', за твоје здравје...
- Неси отепал?
- Сачуваљ Господ...
- А крал?
- Никој пат...
- Туку Турчин си?
- Е... е... Турчин, господине...
- Будала Арнаут: зар може Турчин убав да бидит?
- Може, може, капудан-бег!... – очајно, али уверено одговори ухваћени.

– Така је!... Туку што бараш тука на земја с овије лоши љуђе? И ти треба да одиш кај Господ, оти си прав и чесен... Сега!...

Па опет га тада за тренутак зауставило једно сећање на прошлост. Једном приликом он је са својим четницима крај Небрегова, још док је био млад, ухватио неколико Турака и одмах их погубио како је навикао. Остао је био последњи, неки диван дечко из Прилепа. Пао на колена и почео га молити за милост, обећавајући да ће се одмах покрстити и поћи с њиме у чету, ако му је по вољи. Тад се он збунио од тога дечка као и сад од овога човека. Није могао да се накани да га умори као што је с другима чинио. Смиловао се на њега: извукао револвер и убио га... Учиниће и сад са Зајашанином тако, али с Врпчиштанцем ни у којем случају: није ваљда женскога срца... Јер само кроз који тренутак, четници ће му збуњено окренути леђа и као пређе са страхом прошапутати:

– Стрико-Долгач!...

... Најзад свршио се и један и други рат. Све војводе и четници отишли у своја села и одали се мирном занимању. Само Долгач не остави пушку. Његову срцу још не беше доста. По западној Македонији остало је још много људи, које је он и раније вребао да смакне. Долгач и сад

мисли да су то све били опасни људи за сваки наш тежи тренутак. Па не питајући никога, не слушајући никога, он је задржао десетак својих људи, са којима је почео да кр-стари и да довршава што се у рату није могло. Без икакво-га прикривања, јер је мислио да је такав његов рад сасвим у реду. За кратко време посмицао је много пређашњих бугарских четника, да му само Чауљев утече у Албанију. Потукао је и неколико чувених арнаутских арамија.

И сад се десило оно најчудније. Власти уместо захвале, почеле су га опомињати, докле га нису ухватиле и дале под суд!... Огрешио се о закон, рекли су му. Што је тукао народне непријатеље?... Исполајеме на Господа!...

Тако су настале ране непроболне... Кад су га увели окована у судску дворницу, на дан претреса, он је ишао сломљен и мрачан. Међу присутнима спазио је своје скорашње другове Бабунскога, Довезенскога и Трбића. Две крупне сузе удариле су му низ смежурано лице. Први пут од када је пушку узео у руке. Као убијен им је само махнуо руком, и да није у гомили спазио и неколико фесова, он би као лав рикнуо: „бежите, зар не видите да се свет изокре-нуо, а наша држава, наша власт, поулавила?...“ Уздржао се. Пао му на памет народни образ. Али кад оптужница поче да ређа чудо од убистава и кад председник суда пониче главом као да га је стид за њега, војводу Долгача, њему се страшан учини звекет заосталих од Турака окова и одлу-чио се да рекне све... Запамтио је врло добро те тренутке...

– Јесте ли ви Јован Долгач? – упитао га председник.

– Не, господине... Ибрајим!...

– Како Ибрајим, побогу?!

– Тако... Ибрајим!

– Ама неће бити баш тако – омекшао је председник више ради присутних и да се не би кроз смех причало по Скопљу.

– И јас думав некош така, ама, ете, излезе на тој: Ибрајим!... Човек како мене је свагда салте Ибрајим... Ибрајим, Мартин, будала...

– Војвода Јоване! – узвикнуо је председник, а он се болно осмехнуо:

– Хе, бев некош... Једен беше Јован Долгач, Србин и од татко и од мајка. А сега што? Сега, кога је српско станало, што је сега? И повеће од Ибрајима... Ибрајим и пол, во рисјанско да не најдеш таков!...

После многих скопљанских адвоката, који га добровољно са жаром брањаху, председник је дао Долгачу последњу реч. Устао је са једном руком подбоченом на расукани појас:

– Што имам уште да кажем, викаете? Имам, имам. Првено. Срцето камен ми се сторило што ме мајка не роди Турчин, али не направи Бугарин. Зашто, нема есап човек да је Србин во српско. Оти, како што видите, секој прав и честен Србин ће стана Ибрајим, како јас, Јован Долгач. Секој... Другоно. Жал ми је голем дори и на Господа што не ми је зеде ова пуста душа, да не видам како је на секој од вас Турчин како нунко, а Бугарин како маж од свршња. Турци тепали пет стотина години, па ништо, а јас два месеца, па во апсана катилска. Бугарите до вчера прајили свекако зло, па ништо, а јас што отепава двајица бугарски комити – во Куршумли хан!?... Трећо. Ако викаете да несам јас Ибрајим, онда сте вије сите... улави!... Улави онако... фу-ит! Сасвим од памет излезени. Жи’ ми Господ! И судији, и чиновници, и пуковници и министри што испратише тука такви улавци. Зашто – да ли су ћори да не можат да видат како Турчину секирче ваља по глава. Еј, каде су они, каде сте вије? Турчин пријатељ бидује? Бугарин брат стана ли кадгод? Море, пулите овамо! Неје Долгач волк; неје зверка... Човек је и он. Не сака крв човешку ни он онако. Не му је лесно да отепа. Али нешто из внутрина ми вика и у сон дори: „тепај Турчина и Бугарина, зашто – они ће те отепат, тебе, секога, мајчичка Србија“. Ете и сега тако ми нешто збори. И тој је мој закон, који јас слушам повеће од вашијо. Зашто – он је прави закон, а све друго су ваши адвокатски лаги. Пазите добро! Ђе го изгубите и Долгача. Његово биднало и да го пустите. Туку, мака је во ово: ће станат и Турци и

Бугари како што се научили. Е, тогај – од кал ће го месите Долгача, и реч оваја ће му је целивате као најповећа истина. Вардите се још сега, оти доцкан да не бидне. Бесите, кољите, туку улави да несте више. Тој ви се мола!...

Кад су га повели из суднице, пошто је изјавио да се на пресуду неће жалити иако је осуђен на смрт – он то не може заборавити – светина му је кликнула:

– Ха, стрико-Долгач!...

Долгач се подиже са сламњаче да још једном погледа кроз малени отвор на бојје видело. Очај га притиште сасвим као да се лителице навалише на њега. Страшно разочарање обави његову снагу. Не може бити да је он на кривом путу. Убијати Турке и Бугаре није злочин. Напротив, ово што се са њиме ради, права је издаја или лудило. Боље је да не живи више. Исполајеме Господу, кад је тако судио да се заврши!...

И нимало не двоумећи даље, он поче да одрешује велику веригу од окова, коју је држао око струка да би му ногама лакше било. Врло згодно: верига је и тешка и дугачка; махнуће себе по старој навици једном по глави – биће све готово. Он се раскорачи да би се по потреби одржао да и други пут замахне ако га је снага издала. Али баш утом до њега допре потмула батеријска грмљавина из даљине. Зато лупи гвожђем о врата и викну стражара. Упита га: може ли бити да су Швабе негде око Врање? И задрхта кад чу да то Бугари ударају. Одмах га одведоше к управнику:

– Ћа одам в борба, господине. Оти ваш закон го стори испит. Показа се на бел ден што Долгач поубаво знајеше и од судији и од начелници... Туку оф!... оф, дори до Бога за моји две години во Куршумли хан: колкомина би ји истепал до сега!... Види, и Торбеши пак у рат!... Ах, мајката!... Уште је жив стрико-Долгач!...

КАД МРТВИ ПРОЗБОРЕ

Већ се пуни други час од ноћи, кад се клањају теравије, нарочита муслиманска молитва, предвиђена за време трајања рамазанскога поста баш у овај час.

Пространа одаја на трећем кату витке куле Биљала Рустема у селу Дечанима пуна је одрасле мушке чељади и позваних гостију из суседства. Они су одгурнули од себе дуванске кутије и дугачке цигарлуке, кавеџија у углу покрио везеним рупцем кавени прибор и скрајнуо га с извесним поштовањем, да би га опет примкао на службу, чим се молитва заврши. Мало пре тога сви су узели авдес, па клечећи на коленима уозбиљили се и већ предали једном изразитом расположењу, које код њих претходи мољењу смерном и озбиљном, као да су то светитељи, или у најмању руку сурови испосници. Човек би се готово заклео да су то јагањци божји, најмекши и најпитомији људи, који никад никому ни зла помислили нису, а камоли убијали из зелене мартинке, не зечеве но људе, једновернике и суседе своје, због врло ништавних разлога. А овако: само да стане као прикован од чуда и узвикне – благо овим људима, које вера може да примири и упитоми било и за време молитве, кад ће већ сутра, можда, опет крваво гледати низ смртоносно модро гвожђе!...

У зачељу у зиду велико огњиште као француски камин: засвођено мраморним ивичњацима, од чега су подигнути и Високи Дечани. Пространу плочу, која је оцаку подлога и на коју је марно изгнут крупан церови жар, укусно је издубао и уоквирио дебарски каменорезац.

Од крајева огњишта по поду су упоредо опружене две лепо отесане гредице готово до самих врата, која су управо на средини задњега зида. Простор између ових гредица је поплочан такође шареним мрамором и служи за пролазак к огњишту или простирачима с обе стране овога пролаза. По танком слоју сламе прострте су кострутне черге, по њима домаћи ћилимови наших сеоских шара, а поврх ових шарене сецаде кућне израде но разних препретака: сељачких, наших, турских и персијских. С десне стране оцака у зиду је удубљење, као по џамијама оно место испред којегла клања имам. Ту висе бројанице и чува се мусав, у навоштено платно завијен штампани коран. Мало ниже обешене су гусле и тамбура, до њих велики чибук домаћински, а сасвим до врата совре и на полици крчази, ибрици, легени и ђугуми. Све је чисто и на својем месту, те се опажа и празничност и кућна отменост.

– Јесмо ли готови и хоћемо ли?

– Сад ћемо, сад, хоца! – одговори му крупан глас с леве стране оцака на арнаутском. – Још није заклопило пуно два часа...

То бејаше домаћин, необично упадљива мужанска прилика, Биљал Рустем. У најбољој снази, крупан, смеђ, избријан и румен у лицу, ведро и добродушна израза као какав весео пољски властелин. По богатој одећи, господственом изгледу, добро очуваним рукама, види се да је доброга стања, и да га у животу није умарало рало и мотика. То је војвода манастира Дечана, што му је од оца остало са свима частима и са свом бригом везаном за ту дужност. Поносан је он због тога. Она му даје угледан положај у друштву, те звање чувара Светога Краља не би променио ни за положај ђаковичкога кајмекама, а камоли барјактара у Реци или Малесији.

Криво му је та повеља допрла до недара. Многи су Војводићи, његови преци, погубили главе, да то право

неотуђиво завештају породици. Њихово мраморје по свој Метохији гласно сведочи о том, као год и многобројне песме и предања. Па и једна чудна читуља у дечанском олтару: „Помени, Господе, у царству твојем, верне рабе твоје и Светога, Рустема, Алију, Сокола, Смаја, иако су ластивога Мемета вере, но агарени поставши од агарена падоше на славу твоју и љубазнога ти Светога...“

Зна то Биљал Рустем и свестан је велике части и удела. Његов манастир не сме нико попреко да гледа. Он је с ферманом војвода, и чини му се да Дечане ни игуман не може више волети од њега. Слободно свуда носи оружје, јаше хата. Прати игумана на свима путовањима, која нису ни ретка ни кратка, као год што нису малобројни ни дечански метоси: до Ниша и Београда, Софије и Једрена, Солуна и Цариграда. Био је до Александрије и Јерусалима, па му је игуман обећао да ће га повести и до Петрограда, да види московску силу и московскога цара, који је – тврде људи – крупнији од Берам-Спахије, а дебље збори но какав Шекуларац... Е – хе!... Његови су игумани силнији од грчких митрополита. Јашу хатове, носе на седлима кубурлуке као босански бегови, пашу криве димишћије испод мантије, као да нису смерни калуђери но спахијски капетани паше од Мисира. Кад пођу на пут у писанију или послом воде многе ђаке и слуге, ризничаре и рачуновође, као какве придворнике. И све то сербез, сито и махнито, а богато одевено, колико да се одмах види какав је благослов Светога Краља, и какво место код Бога имају свети Немањићи, иако им Турци земље притискоше...

Како да се не поноси! Кад се с крстом цара Шћепана пође кроз нахије настане празник и за њега, те, грешан, помисли да то није манастирска поворка, но се из мермерних гробова подизали некадашњи цари и краљи и дохватили сјајни тутањ од Косова равна до малена Брода на Сави. Он, сав у злату, јаше напред, а народ излази на сусрет, па својски поздравља и њега, Биљала Рустемова

сина из Дечана, као да је какав старински војвода што уз колено јаше седом пећком патријарху. Као да је крштеник, а не Турчин, биљахи!.. Ех, ех! Српкиње нерадо поздрављају Турке, а њега љубе у руку, чим целивају златни крст и игуманову десницу. Велики домаћини по Васојевићима, Колашину и уз Босну кршевиту дочекују га као кума крштенога. И на поласку женска га чељад дарива, као да је дошао млађој сестри у походе. Јер им он чува светињу. Па му мило, јер зна да није Мертурац ни Никајац, но дечански старинац, којег се прадед потурчио страха ради турскога, али, ето, који је остао да, и проверен, чува Високе Дечане до суђена дана...

Није Биљалу Рустему криво што је српскога порекла, што говори као какав Величанин, али једну веру ваља веровати и држати је без лажи, поштено и искрено, да се не смеју ови који су се раније истурчили. И докле је од Бога суђено. Јер се збива све по његовој светој вољи. Зато је он добар муслиманин, марљиво држи рамазан, па је чак из Пећи за вечерас довео хоџу, поднео трошкове и за његов труд и за ову велику гозбу. Вечерас је Задушни Петак, кад се читају молитве за умрле претке и спрема слатка халва и жито за њихову душу. Биљалу је нарочито стало да се помену његови добри преци.

– Дакле, у име божје!

– У име божје, хоџа! – проговори Биљал Рустем, па приђе и клече поред имама.

Клањање отпоче. Сви присутни за имамовим речима устајаху и падаху на колена, ничке, свесрдно ударајући челом о простирач као један човек. Задушна молитва трајаше мало више него обично, те најзад хоџа узне бројанице, метну их поред себе, па тихо шапну домаћину да му поређа претке.

– Рустем Али! – поче Биљал.

– Алах рахметејлесун!

– Амин! – одговорише усрдно богомољци.

– Али Сокол!

– Алах рахметејлесун! – узвикну хоџа, што опет покри сложно „амин“.

– Сокол Драгаш! – настави Билал Рустем, пун дубокога поштовања према прецима.

– Алах рахметејлесун!

– Амин!

– Зовите ми мајку – тихо рече домаћин млађима на дну одаје: – да не погрешим, а она зна добро...

Кршна старица брзо уђе у одају и побожно клече крај сина, навикнута већ више година да га у оваквим случајевима помаже и поправља. Билал Рустем настави са још дубљом побожношћу:

– Драгаш Огњен!

– Баш тако! – потврди мајка.

– Како, како? – узврпољено промуца имам.

– Тако је, хоџа: Драгаш Огњен! – набравши обрве, мукло одговори домаћин.

– Збоет, бре вла! (Не може, брате!) – жалосно прошапута хоџа.

– Боет и може, ем тако ми Бога, ем паша зотин!... – грмну Билал Рустем.

– Али опрости, господару; то вера не даје: каури су то!

– Каури – некаури, Татари или Манџуке, тек моји су они, дали су ме на овај свет, и ја сам, шућур, у вери... правој, те сам дужан да се за њихову душу молим Богу. А он је један, и све душе иду к њему. Немој ту да ми зановеташ хоџаларске мајсторије, но моли, ако хоћеш да те као псето не избадим сад на улицу и запретим селу да те ико прими у кућу!... Пази ти њега: „каури!...“ А ти си ми бољи Турчин од мене, рђо варошка!... Нисам те звао бесплатно, но ћу ти дати већу надницу, него Мула-Зека у Пећи!... За њих моли Бога дечански игуман, а он: „каури?!“ Види будале!... Мртвило погано: оно ми је, тобож, муслиман најмање од седам стотина година!... Ако сад дохватим једну држалицу!... Е, будало!...

Огреси ми душу и иштети ми молитву! ... „Каури?“
Иако су: моли за њих, бре, да ти сад не истерам зубе!...

Настаде гробна тишина и највећа незгода. Али мајка тихо шану нешто сину, који махну на скуп руком, да остане како је био, па брзо пређе у задњи део одаје, узе поново авдес душевнога очишћења ради, па клече поред имама:

– Драгаш Огњен!

– Алах рахметејлесун! – прихвати хоџа као снаша.

– Амин! – гракну скуп.

– Огњен Радун!

– Не, сине, не – поправи га мајка: – Огњен Милосав...

– Алах рахметејлесун!

– Милосав...

– Радун! – допуњује стара.

– Алах рахметејлесун!

– Радун... – и Биљал погледа мајку.

– И ја више не знам, сине, *Бої да их ѝросїи!* – изговори мајка последње речи српски, сматрајући да им је то потребно за душу.

– Радуна и све остале! – окрену се Биљал имаму.

– Алах рахметејлесун!

– И... и... најзад... а, баш тако, тако ми вере: Светога Краља!

– Алах рахметејлесун!

– Амин, амин, амин!...

Молитва се сврши. Биљал Рустем прекрсти ноге с леве стране оцака, па, сав озарен у лицу, подвикну на млађе да навале халву, воће, шурупе и каве. Кад имам престаде да једе, он му као испотишка, спусти на колено три златне лире, па намигну лаутарима и певачима, да одају испуне малисорским мелодијама. Све по реду и по закону: оно прво прецима за душу, а ово друго живима за глас и весеље...

ЉУТА ПРАВОСЛАВКА

Још пре двадесет дана суседи су јој донели ту црну вест, у коју она никако није могла веровати. Калудрани су били у граду једне суботе и на тргу сазнали од чудно задовољних Арнаута да се њен муж, а њихов сељанин Милоје Красић потурчио. Лепо, истински, како су иноверци надуго и нашироко причали, отишао код кадије, дао пред сведоцима изјаву да се одриче од своје *слабе* и хоће *јаку* турску веру, па се у петак пре подне уз бубњеве и зурле, уз велико турско весеље и радовање, потурчио. Томе најпре ни Калудрани нису веровали. Побогу, зар може Колашинац вером окренути? Зар може помазан човек прећи у турску веру? Кад се зна да се тај знак хришћански ни кроз векове не може са чела избрисати? Кад је стари прота уверавао на једном сабору у Дубоком Потоку да то освећено мазиво продире кроз кожу и на самој чеоној кости урезује Христов печат као на поскурнику, те да се и на оном свету зна ко је овамо у чијем тору био, па турчио се или шокчио колико му год драго?...

Али се и ти прости сељаци који овако наивно мишљаху брзо својим очима уверили да је истина што су људи на тргу причали. На своје страхотно запрепашћење познали су својега суседа Милоја Красића у огромној гомили Турака која је ишла по граду. Опет са бубњевима и урешеним Циганима та литија водила је преbledела Милоја од куће до куће, од трговине до друге, да се Турци обрадују својој принови, својем новом брату Турчину, и да га дарују. Ко новцем, ко чохом, а ко опет кавом и

шећером. Да му буде меденији нови живот, да би изишао из рајетинске рђе и да би му се још на првим корацима усладило турковање, човече... Обукли га у, Србину, смешну одору, у некакве половне црвене шалваре, минтан од басме и веома изношену ђечерму старога кроја. На ноге му назули нове црвене јеменије, а на главу натукли фес са бедном чалмицом и још смешнијом кићанком од зелене непредене свиле. Боже, смешан и бедан се учинио сељацима њихов Милоје онако прерушен. До јуче наочит сељак, постао по њихову рачуну ајмана за поћак, прави цигански церибаша: е, заклели би се они на све четверо часних поста да и церибаша озбиљније стоји на дервишком ћулаву онај крајичак лисичјега репа по њихову тужном Милоју она смешна угужвана зелена кићанчица!...

Кад су све то видели, од јада им пресео и трг и трговање. Град им се у пакао претворио а по образу блато ошинуло, те један мимо другога појурили горе ка Калудри. Све до својега села нису од бруке смели никоме ништа рећи. А после, одржавши збор, пошли Милојевој кући и известили његову жену Богдану.

– Не може то бити овога свијета, сињој кукавици! – завапила она и скаменила се на месту.

– Може... ти да си здраво и то дијете покрај тебе!... Може, Богдана, на велику срамоту нашу. Виђели смо својим очима... И за име смо чули: од јуче ти је он злосрећник не више Милоје, но Мустафа, син Мухамедов... Ти да си здраво!...

Нови Турчин никако није долазио својој кући у село. Турци су га непрестано држали у граду, гостили и даривали, храбрили и утврђивали у новој вери. Али од те суботе равно до друге, Богдана је свако јутро излазила на помол иза куће и углас нарицала за својом срећом, за својим домаћином. Цвила и дрво и камен. А прве недеље, помислила на своје дете, узела га за руку и сишла у Дубоки Поток. Тамо се у старинској црквици помолила

богу и свецима и за њега и за свој разум: испод судбине нема се куд – било би грђе да узме гору...

Тога опет, двадесетого вечера по Милојеву турчењу, Богдана бејаше остала сама са синчићем у кући. Суседи су већ рачунали да јој је бол мало одуминуо и да је могу оставити саму. Уосталом, кућа јој је била насред села, сасвим уз друге блиских рођака њеног мужа. Скромна планинска кривача, покривена сламом до земље и ограђена плотом, без иједнога прозора. При одшкринутим вратима, као што то сви по селу чине док не легну, Богдана је нешто радила око наћава, колико да забашури и себе и своје дете да је не запиткује кад ће му отац доћи. Чекала је тако да му се придрема и да затражи да га води у хижину крај куће и положи у немеку сељачку постељу. Напољу настала тиха и топла летња ноћ, а село се већ смирило од журбе и жагора. Док њено дете искрај огња изненадно и избезумљено не врисну:

– Турчин!... Не дај, дадо!... Турчин!...

На детињу вриску Богдана се плаховито прену и спази надно куће, недалеко од врата, својега мужа. Збунио га синовљев поклич и стао укочено као ступ. Ни да коракне напред, ни да изрекне какву реч. А науман је био да уђе одважно, да првим својим држањем освоји своју домаћицу и спасе себе од њених прекора. Преко руке је држао велике костурне бисаге, пуне разних дарова, чиме је мислио да збуну и жену и завара дете. Да му се обрадује, да га прими и да му лакше буде. Још успут је слагао речи за прве поздравне реченице својем огњишту и својој породици како то нови његов закон прописује. Неће се гласнути испред куће, неће с прага натурити божју помоћ, но кад буде ушао унутра, кад га спазе, једро ће изговорити: „Селам алећ Турцима, а помози бог раји!“... Међутим, родни праг био је јачи од нове заповести. Снага му се ончас некако у камен претворила, а уста завезала као од највеће страве. Пребледео, смутио се, те му још смешније дошле и шалваре и бедна чалмица око главе.

Никад Богдана није могла ни сањати да је њен Милоје постао тако бедан Мустафа, не силни нови Турчин, но онај прави правцати Мустафа Циганин који по Колашину продаје котарице и проси...

Премеривши га још једном од јеменија до смешне кићанке, Богдана писну као гуја, потрча те заклони снагом своје дете и шчепа из огњишта велики жег:

– Куку, заиста Турчин!... Заиста Мустафа и нико његов!

– Богдана!... Не стрављуј то дијете! – промуца Милоје дрхтавим гласом, а меко и некако својски.

– Напоље из куће, Циганине црни! Надвор и не плаши ми дијете! – крикну она поново и подиже пут њега ожег. Бејаше као лавица одлучила да му се баци са тим јединим оружјем у руци докле једно од њих двоје не падне мртво.

Но он, чисто и не схватајући каква му опасност прети, изнемогло коракну на прекладу, спусти тешке бисаге, дохвати једну столицу, старачки се спусти на њу, и дубоко, тужно дахну. Па збуњено и болећиво погледа на дете, потом на жену. Туп израз беспомоћности обли му лице као сваком кому је свеједно што ће са њим да ураде.

– Причекај, Богдана, има за то времена – промуца тихо и својски. – Смири се... Дошао ти је у кућу гост... Добро, гост... Не домаћин, не Мустафа, но ђаво из Кудриња... Али гост... Ради овога прага и ђетета!... Причекај... Затвори врата... Разговорићемо... Дај ми да погледам своје дијете!

– Куку мени, што нас овако ојади! – још једанпут хукну несретна жена, па спусти ожег и пресечена у снази приђе те затвори врата.

Преплашено дете одмах затражи да спава, те га мајка положи иза огњишта, па ни речи не говорећи испече мужу каву, једну и другу, и постави му совру да вечера. Али се утом нешто присети:

– Пићеш мало ракије?

– Што да не, ако је бог дао, Богдана!... То ми закон не забрањује... Е, вино и крметину само не спомињи... Дај донеси да попијемо по коју!...

Богдана брзо донесе из хижине пун велики врч добре старе ракије са заденутим струком осушена стара босиљка у грлићу. И по свима сељачким прописима стаде га дворити и појити како то приличи као да је какав прави странац. Само је прву чашу Милоје попио онако како то раде православни сељаци: нагао је лагано и гутао гутљај за гутљајем као што се пије хладна вода. А после, кад је утолио зинулу халу за пићем, присетио се свога новoga положаја и испијао чаше на искап, онако турски, у једном гутљају.

– Зажелио сам се ракије. Богдана. Нијесам је до вечерас окусио откако сам из куће оно изишао. Нијесам могао да се наканим: било ме стид...

– Па сад, несрећниче?

– Сад није... у својој сам кући.

– А од мене?

– Што од тебе?

– Што си учинио ту бруку!... Са собом, с кућом, с ђететом, да довијека останеш као укрин у народу...

– Сипај ми ракије, душе ти!... Ракије, и остави те разговоре вечерас...

– Нећу да их оставим. Но гледај!... Здрав си и помози боже!... Окрени, Господе, наопслено!... Здрав си! – некако весело и преображено искапи Богдана чашу, одмах је нали и нагна човека да је испије.

– Тако, жено!

– А да, богме!... Окрени, Господе, на ону другу страну! Тако... Ево још по једну – дим у дим: овесели боже, а здрав си, мој Милоје!...

– Шта?... Какав Милоје, жено?...

– Такав, ако бог да!... Но испиј је најприје!... Тако!... На здравље!... Хоћемо да се напијемо вечерас. Ти знаш да ја не пијем, али ноћас хоћу, због тебе... Лијепо ћемо се

напити, вечерати, па кад зора почне пуцати, ми дијете за руке па преко Илинице на Ибар, а одатле преко Копаоника у нашу милу Србију!...

– Никад!... Каква Србија, женска главо, у причу ти било!... Ја сам се потурчио, ја сам Мустафа син Мухамедов... Сипај ми још ракије, па ћути!...

– Није та, Милоје, не!... Но ћеш ме послушати. Било што било. Бог ће опростити. Био је зулум, нијеси могао да се извучеш од Турака...

– А, не. Драгом мојом вољом сам се потурчио. Чујеш ли, драгом вољом!... Нијесам могао више да подносим у оној *вашој* слабој вјери и да чекам ту вашу нејаку Србију... Чујеш ли?... Ту вашу малу *Мораву*, која се кочопери и узимље свијет на врат, а нема је ни колико добар турски вилајет. Чујеш ли, мрзим је! Стала проћу силној отоманској царевини а слабија је, чујеш ли, од мртвих Друштинаца изнад Митровице. Па нас лаже све неким ослобођењем. А камо га? Зар да чекамо до бога и до вијека? Нијесам ја луд, жено!... Пођем у људе или на сабор. Све изгубило памет. И кнез и прото и онај мртви Неђељко Шкипац што иде у манастирску писанију. Све: Србија, Србија; Косово, Лазар, Милош; ћерају Турчина у Шам преко мора, а он шаље у мој Колашин мртвога Мута Тасилдара да у четвере убиљежи оно данка што нам кнезови разрежу. Држи се Турчин, жено!... Не брине он што Аврам Луковић и Настасије Кромпир уз гусли не оставише ни ђавољега Турчина... Досадило ми и дојадило све то. Све је то силом уз брдо. Сва та надања и чекања. Нека пуста остану, а ја нијесам будала; хоћу да царујем а не робујем, изабрао сам царску, јаку вјеру. – Богдана, чујеш ли, не збори више, Турчин сам и већ турски син, ља иљ-Алах, Алаху ећбер! Турчин, жено, до вијека и амина, ако ти очи помажу!... Закамени, па само дај ракије!...

Богдана се уздржа, јер виде да га ракија још није потпуно освојила. Додаде му још неку чашу, и сама попи још једну па му пријатељски седе уз колено.

– Али ти ћеш ме опет послушати – поче она шапатом и превијајући се око њега – да бјежимо у Србију...

– Овога свијета не!

– Хоћемо, хоћемо. Ради нас, јер се ја нећу никада потурчити, а ти ћеш вавијек остати ни то ни ово. Ради нашега ђетета... Помисли: зар има боље вјере од наше? Чиста лијепа; Божић и Васкрс, пости и празници, цркве и манастири, сабори и славе, заветине и свадбе, поп и ђак, причешће и очишћење. Умреш и погребу те као раба божија, а не као стоку... Не бој се, јака је вјера наша, силно је вјеровање сиротиње раје, моћан је Господ – доћи ће ослобођење, виђећеш што је Србија!... Боље је с бијелијем образом и раја бити но потурица, но крстов издајник, Милоје!...

– Тути, нијесам ја више *Милоје!*

– Бићеш опет, бићеш. Ево, молим те, кумим те. Смилуј се! Дођи к себи! Какав си ми ти Турчин!.. Мој драги, мој мили, по богу брат, кум, отац и мајка!... Послушај ме, кад зора заруди... преко Ибра, преко планина, у... у... Милоје!.. У... у...

Она га огрли обема рукама, клече испред њега и засу сузама, врелим и јаким као бујице. Шчепала га снажно, зајектала се као над мртвим, ухватила се за њега као за земљу, па му нешто неразговорно шапће, богорада и преклиње, бесвесно већ решена да га не испусти из шака, да га отме не само од силних Турака но и од самога ђавола. У једном ромору а не везаној речи она му је уз страховите јецаје час хвалила стару веру, час грдила нову, ружила, псовала и свака јој чуда измишљала. Ни са коца о Турчину теже и влашкије нису никад и ни у једној земљи уста проговорила. Јер не да она, Богдана, својега Милоја ђаволу, не да другој вери, туђој и страшној, далеко је од крштеника било!...

Али се Милојеве груди напунише ваздуха, очи закрвавише и зуби зашкргуташе. И од ракије и од новог осењавања. Обема рукама се ослони о колена, врат подави,

запе и подиже, дижући уза се и оклембешену избезумљену Богдану. Па је крвнички тресну на дно куће, псујући и кркљајући како је Турчин, како ће то остати било да се свет преврне. Затим дохвати врч с ракијом и наже не одмичући га све дотле докле му пијаном не испаде из руку и не разби се о преклад крај огњишта. Тако страшан и разрогачених очију, сав у уверењу да добро ради, он помисли да за сутра остави последњи обрачун, па се пружи покрај сина и одмах заспа.

У неко доба Богдана се подиже и протрља очи. И виде да је свему крај. Приђе и још једном погледа мужа. Тога тренутка јој постаде јасна стара истина да се с овака пута тешко кад ко враћа. Саже се и узе сина. Уви га у своју шареницу и изнесе подаље ван куће. Па се поврати к огњишту и с њега диже две разгореле главње. Обазревши се с прага да ли је све у селу поспало и мирно, она их брижљиво спусти испред врата, па ова опрезно притвори, набаци велику гвоздену резу на доворотник а преко ове дубоко углави клин.

– Помози боже, а опрости некрива кућо, у којој сам и добра виђела! – шапну Богдана по свршеном послу око затварања врата, па се мушки, широко и лагано прекрсти.

Брда изнад Косова већ беше обасјала Даница. Ноћ као опојна. По Илиници се опружила танка летња измаглица као вилинско окриље. Чудно озарена и одлучна Богдана брзо дохвати оба угарка, размахну њима неколико пута да их боље распали, па их гурну у кућну почађалу и суху као пушчани прах сламу, један изнад врата а други са стране. А није дуго чекала: ни до на крај села није стигла а високи пламени ступ жарио је и Калудру и сва околна брда...

БИОГРАФИЈА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА¹

Рођен је у селу Придворица код данашњег Зубиног Потока у Ибарском Колашину, 15. фебруара 1880. Основну школу похађа у Косовској Митровици и Дубоком Потоку. По свршеном основном образовању уписује призренску Богословско-учитељску школу 1893. и након дипломирања почиње да ради као народни писар код свог оца, протојереја и колашинског кнеза. После очевог бекства у Куршумлију замењивао га је на дужности све до 1901. Исте године, уз помоћ Стојана Новаковића, добија позив да настави школовање на московској Духовној академији, где као стипендиста Министарства иностраних дела и Светог синода Руске православне цркве уписује литерарни одсек.

Први пут се литерарно огласио 1904. у београдској *Новој искри*. Прву збирку приповедака *Из Старе Србије* објављује у мостарској „Малој библиотеци“ 1909. Већ наредне, 1910. године, *Полиџика* почиње да објављује његове приповетке, да би 1928. године постао њен професионални репортер. У „Народној мисли“ 1924. објављује *Приповећке*, а две године касније, 1926. Српска књижевна задруга објављује другу збирку *Приповедака*, док Издавачка књижара С. Б. Цвијановић објављује *Узпредне записе*, избор путописа. За обе претходно наведене књиге добија годишњу књижевну награду Краљевске српске академије за

¹ Најпотпунију биографију Григорија Божовића дао је Миленко Јевтовић у: *Личности и књижевно дело Григорија Божовића*, књ. 1–2, „Стари Колашин“, Нови свет, Институт за српску културу, Зубин Поток, Приштина, 1996.

1926. годину. Књигу путописа Божовић објављује и 1928. под насловом *Црпе и резе*. Збирку приповедака *Робље заробљено* 1930. објављује Геца Кон, и исте године излазе и путописи сабрани у књигама *Урезане исшине*, *Чудесни кушови* и *Са седла и самара*. Геца Кон објављује и збирку приповедака *Тешка искушења* 1935, да би код истог издавача 1939. године изашла и збирка *Под законом*. Последње збирке приповедака за његова живота појављују се 1940, и то у издању Геце Кона збирка приповедака *Неизмишљени ликови*, док Српска књижевна задруга објављује ауторски избор под насловом *Приповејке*. Новинарску каријеру завршио је 28. марта 1941. уводником у Политици, „Да буде дуговечно, срећно и славно“, а рад у редакцији листа окончао на дан немачког бомбардовања Београда, 6. априла 1941. године.

Од 1905. до 1913. године Божовић се бавио просветно-педагошким радом у Старој Србији, и то као наставник у Богословско-учитељској школи у Призрену и Српској гимназији у Битољу. Током 1912. године одлази у Куршумлију где до почетка рата помаже генералу Танкосићу и оцу проти Вукајлу у формирању чета, пропаганди и слању добровољаца. По избијању Великог рата ступа у државну службу као деловођа, будући да је ослобођен војних обавеза због кратковидости. Током 1915, до новембарске окупације Призрена био је секретар те општине. Већ је у марту 1916. године ухапшен је у родној Придворици и заједно са оцем и још десетак угледнијих Колашинаца одведен у Нежидер.

Указом Министарства унутрашњих послова 1919. постављен је за окружног начелника у Подгорици, не би ли након месец и по дана био премештен за начелника звечанског округа. У току 1920. био је секретар I класе Министарства просвете, а потом шеф III класе Министарства исхране и обнове земље у Скопљу. Почетком 1921. године на листи Демократске странке изабран је за посланика у звечанском округу, када се сели за Београд. По истеку посланичког мандата добија службу у Министарству

социјалне политике и народног здравља, где је био од јула 1923. до фебруара 1925. У другом редовном сазиву Народне скупштине СХС, поново је изабран за народног посланика на листи Демократске странке. Почетком Другог светског рата распоређен је за ратног директора Радио Београда. Од средине априла до краја августа скривао се у околини Берана, након чега са двадесетогодишњим сином одлази у Пљевља. Тамо је 27. маја 1942. формиран Национални комитет, чији је Божовић члан и секретар, а преузима и Пљеваљски весник, и уређује га до краја априла 1943, када је престао да излази. Почетком лета напушта Пљевља и одлази на Цетиње.

Крајем пролећа 1944. са Цетиња преко Скадра креће за Ваљево код кћерки. После ослобођења Ваљева, 15. септембра, одведен је на разговор на којем је саслушан, а онда и ухапшен. Касније бива премештен за Београд у Ознин затвор. Војни тужилац потписао је 27. децембра оптужницу за злочине према народу, а трочлано веће Војног суда Команде града Београда започело је „усмени тајни претрес“ већ 29. децембра без права на одбрану. Истог дана је изречена и пресуда. Проглашен је за народног непријатеља и окупатора, и осуђен на казну смрти стрељањем, губитак грађанске части и конфискацију целокупне имовине. У ноћи између 1. и 2. јануара 1945. стрељан је у Београду или његовој околини. Тек 2008. године Вишем суду у Београду поднет је захтев за рехабилитацију Григорија Божовића, и том приликом је утврђено да му је суђено из идеолошких побуда те да се Григорије Божовић сматра неосуђиваним.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Милеџа Аћимовић Ивков: На косовској стази и раскрсници 7

КАД МРТВИ ПРОЗБОРЕ

I

Кад се царства мијењају... 31

II

Оклопник без страха и мане...	41
Неда Селогражданка	47
За верата...	55
Први пут у Новом Пазару	63
Као јерарх	71
Арнаутин	79
Суљ-капетан	86
Тиваидска напаст	94
Стрико-Долгач	100
Необичан двобој	113
Мучних дана	118
Битољски богаљи	122
Рођак	146
Љута неман	152
Стал-Кијева	158
Кад мртви прозборе	173

Суђенога тренутка	179
Њен суд	187
Злате из Слатине	192
Рако Кòзаревац	218
Роб незаробљени	237
Хасан-Чауш	244
Наша загонетка	251
Маниташко котило	257
Мајка	264
У злу	270
Вујка Белошева	279
Нахијска прокуда	289
У небраном грожђу	297
Песма	303
Две жене	312
Љута православка	318
Кона из Међеђег Потока	326
Брат	334
У дреничкој Тиваиди	339
Тврда душа	347
Рам-Јела	352
Доста, ако је и за крст!...	360

III

Чудни подвижник	369
-----------------	-----

ДОДАЦИ

Речник мање познатих речи и израза	381
Хронологија живота и рада Григорија Божовића	393
Напомена уз ово издање	396